

ПРИЛОЗИ

НИКОЛА РАДОЈЧИЋ КАО ИСТОРИЧАР ЈУГОСЛОВЕНСКИХ НАРОДА (Поводом 100-годишњице рођења)

Од своје ране младости, преко зрелих година, све до краја живота, Никола Радојчић је изучавао историју југословенских народа. Највећу пажњу посветио је прошлости српског народа, обухватајући га у целини, не само у Србији него и у осталим југословенским земљама и покрајинама. Временски, он је обрађивао историју Јужних Словена од досељавања на Балканско полуострво, преко Зете и Рашке, преко турског периода, преко Србије и Црне Горе, све до стварања заједничке југословенске државе.

Од Радојчићевих већих дела на прво место долази његова значајна и опсежна књига о српским државним саборима. Резултат дугогодишњих истраживања и критичких испитивања ове тешке и сложене историјске и правничке проблематике, ово дело садржи 15 поглавља и 316 штампаних страна текста. Одмах у почетку свога увода аутор овако поставља основни проблем:

„За народна стваралаштва свих просвећених држава постављена су у науци питања, да ли су наставак стародревних народних зборова, или су израсли из скупова виших друштвених редова, или су се развијала из дворских савета, или у њима има елемената различитих скупова. У српској историчкој и правној науци ови занимљиви проблеми нису нашли одјека, достојнога важности српских средњовековних сабора и знаменитости модерних српских народних скупштина“.¹

Радојчић је у уводу бацио један ретроспективан поглед на прве скромне покушаје да се на основу оскудних и сачуваних историјских извора, домићних и страних, дозна истина о српским државним саборима у средњем веку. Први покушаји нису долазили из редова историчара, који су били најпозванији за постав-

¹ Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, посебна издања СКА, Београд 1940, 1. О овој теми он је оджао своју приступну академску беседу 7. III 1938.

љање и обраду ове тематике, него из редова филолога, правника и политичара, који су полазили са својих посебних позиција. Радојчић не тврди да је посао историчара главни, али с разлогом истиче да је основни, иако су историчари од струке досад најмање проучавали ову тему. Он не улази у критичку анализу свих ранијих покушаја, него само оних најважнијих, и улаже велике напоре да проблем исправно постави и одабере најпогодније методе за његово решавање. Осврћући се на раније покушаје, Радојчић упозорава на негативни утицај мађарских и пољских правних теорија.² Сасвим друкчије мислили су српски либерали: „Своје идеје о народном суверенитету, представљеном у народној скупштини, они су бацили у древету словенску прошлост и у непоковарено доба српског државног развика, док га, по њихову мишљењу, страни утицаји нису почели наједати“.³ Од свих ранијих тумача ове сложене проблематике Радојчић је понајвише ценио Стојана Новаковића, али је и његов текст⁴ означио „само као скроман нацрт“: „Новаковић је, иначе, овим својим истраживањима учинио особиту услугу науци: он је тргнуо питање о српским државним средњовековним саборима из области једностраних правних конструкција и политичких тенденциозних теорија и ставио га на једину чврсту основу — на историјске изворе (...) Главно је што се питање о српским државним саборима у средњем веку упутило правим путем своје решавању. То је учинио Стојан Новаковић“.⁵

Радојчић доказује да у средњовековној Србији организованих сталежа никада није било и да се уопште не може расправљати о српској држави као о сталешкој монархији, с оваквим образложењем: „Један део српскога становништва у средњем веку имао је већа права него остали, био је стварно привилегијсан, али то још нису били организовани сталежи, па је, према томе, српска држава била привилегијална“ Код таквог стања ствари, и српски државни сабори били су привилегијални „пошто је у њих имао приступа само повлашћени део становништва, од владара позван, али чланови сабора бежаху далеко од западњачке сталешке организације, спретно вођене од римокатоличке цркве, која је дуго времена и преко сталежа ограничавала владарску власт у своју корист“.⁶

² Од мађарских схватања улоге сабора у средњовековној држави много су зависна и прва српска опширнија научна истраживања о нашим саборима од Николе Крстића. Мађарски правник, сав прожет њиховим схватањима сталешке моћи и угледа у држави, и преводилац почетка класичнога пољскога дела о историји словенских права, посматраних у великој зависности од пољских племићких погледа на државу, он није умео у српској држави средњега века гледати други државни тип него сталешку монархију“. (Ibid., 12).

³ Ibid., 14.

⁴ Ст. Новаковић, *Законик Стефана Душана, цара српског, 1349. и 1354.* Београд 1898, XVI—XXXI.

⁵ Н. Радојчић, *Сабори*, 19.

⁶ Ibid., 32—33.

Испитујући сложени процес настанка и развоја српских државних сабора у средњем веку Радојчић је оштро сагледао специфичне разлике између Истока и Запада: „Српска православна црква није се борила против државе ради примата, као западна, и није с онако немилосрдном жестином као она уништавала трагове древних народних претхришћанских обичаја. Зато се за српске државне саборе сме рећи да су израсли у складнијем споју из словенских обичаја и из црквених закона неголи западни из германских традиција и црквених установа“.⁷

Радојчић је пратио рад српских државних сабора хронолошки, да би се јасније могао видети њихов настанак и развитак почевши од првих, раних сабора пре Стефана Немање, затим преко Сабора првих Немањића, у доба њиховог јачања и територијалног ширења, преко Сабора у време наглог уздицања под Милутином, Стефаном Дечанским и Душаном, све до сабора у доба опадања и пропадања Србије. Ова књига садржи и пружа знатно више него што обећава њен скромни наслов: по њеној концепцији и композицији, и по њеној богатој и разноврсној садржини, она би слободно могла носити наслов — *Историја српских државних сабора у средњем веку*.

Од посебног је значења Радојчићева критичка анализа Душановог законика са освртом на питање ко има права учествовања на државним саборима. Међу правницима и историчарима највише је било неслагања у тумачењу 69. члана Душановог законика, који је био уперен против коловођа себара, којима се прети резањем ушију и смуђењем. По мишљењу једнога правног историчара: „Тим чланом серби се лишавају права збора и договора, и то без сумње за то да не би заједнички иступали против повлашћених сталежа, евентуално против својих господара“.⁸ Међутим, Радојчић доказује да „серби уопште нису учествовали у државним саборима, а још мање слојеви испод њих, меропси и отроци“, док законик „изричито забрањује само скупове себра“. Радојчић иступа с овим аргументима: „Ја мислим да нећу погрешити ако предложим тумачење, по коме је у чл. 69 Душанова Законика само зато реч једино о себрима што су, прво, они били најмногобројнији и, према томе, њихови бунтовни скупови најопаснији, друго, што је њихове скупове морао владар забрањивати, док су овакве скупове мерапаха и отрока лако угушивали сами њихови господари...“⁹ Радојчићевим аргументи одговарају историјској истини.

Падом српских средњовековних држава под турску власт није пресечен даљи развој српских сабора, само што су они мењали своје наслове и форме рада. По Радојчићу: „Српски др-

⁷ Ibid., 42.

⁸ Т. Тарановски, *Душанов Законик и Душаново Царство*, Београд 1926, 186.

⁹ Н. Радојчић, *Сабори*, 209.

жавни сабори полако су се гасили, и њихов круг рада прелазило је на црквене саборе, којима Турска, као теократско-војничка држава, није ометала рад. Српска црква преузимала је, што се више могло, функције српске државе¹⁰.

Радојчић није приказао настанак и развитак српских сабора издвојено и апстраховано, него у склопу и континуитету њиховог историјског развоја. У своме завршном поглављу он је дошао до овог значајног закључка: „Српски државни сабори у средњем веку јесу, дакле, један знаменит одељак у развоју српскога претставничкога тела, који везује, часно и сјајно, древне народне словенске зборове са црквено-народним српским саборима под турском и под аустријском влашћу и с моредним српским народним скупштинама“¹¹.

Научна критика оценила је значај и вредност овога Радојчићевога дела са највећим похвалама. Према оцени Борћа Сп. Радојчића, оно је „једно од најзначајнијих дела српске историјске науке, и по својој тематици и по својој обради“¹². По признању Симе Бирковића, ово је „његово највеће дело“¹³. И остали историчари, који су писали о Радојчићу, изразили су се о овом његовом делу најафирмативније, као о једном од врхунских дела српске и југословенске историјске науке.

У тесној и нераздвојној вези с изучавањем српских државних сабора стоји и Радојчићево истраживање и критичко испитивање српског средњовековног права. Карактеристично је да су на овом подручју деценијама с великим успехом деловали и изванредно много урадили два научна радника, који нису били правници по струци: Стојан Новаковић и Никола Радојчић. Њихови напори и резултати су се допуњавали. Обојица су учили огроман значај старог српског права и законодавства за дубље познавање и разумевање развоја српске културе. Свој први запажени научни рад из ове проблематике објавио је Радојчић већ у 1924.¹⁴ Одличан зналац и тумач византијско-српских веза и односа, он је у двама расправама обрадио утицај византијског права на српско законодавство.¹⁵ Осим тога, он је дао и од-

¹⁰ Ibid., 315.

¹¹ Ibid., 316.

¹² Б. Сп. Радојчић, *Н. Радојчић, Зборник за друштвене науке*, 39, Нови Сад 1964, 177—180.

¹³ S. M. Ćirković, *N. Radojčić, Jugoslovenski istorijski časopis*, 4, 1964, 158—159.

¹⁴ Н. Радојчић, *Снага закона по Душанову Законнику, Глас СКА, ЦХ*, 1924, 100—139. Ову студију су врло позитивно оценили: Т. Тарановски (*Архив за правне и друштвене науке*, XXIII, 1925, 68—71); М. Ласкарис (*Byzantion*, II, 1925, 596—597); М. Костренчић (*Narodna starina*, VI, 1925, 100—102); Ф. Гранић (*Гласник Скопског научног друштва*, I, 1926, 497—505); итд.

¹⁵ *Византијско право у Душановом Законнику, Историјски часопис*, II, 1951, 10—18. *Душанов Законик и византијско право, Зборник у част 600-годишњице Законика цара Душана*, I, 1951, 45—77.

личан превод Душановог законика са средњовековног текста на наш данашњи књижевни језик.¹⁶

Упоредо с истраживањем српске политичке и правне историје Радојчић је посветио много напора и времена и изучавању културне историје Срба у средњем веку. Посебну пажњу је указао животу и делу св. Саве. Свој први текст о овом великом српском просветитељу и политичком мислиоцу написао је већ 1921.¹⁷ Ту је посебно обрадио једну тему, која је раније била запостављена у српској историографији: друштвено деловање св. Саве. У овом тексту Радојчић је нарочито нагласио Савино залагање за социјалну правду:

„Као што је увек истицао једнакост свију пред законом, тако је исто упућивао на једнакост дужности, истичући нужду солидарности у сваком народном послу (. . .) Од власних и богатих, који су највише реметили друштвену правду, св. Сава је не само сâм заштићавао гоњене и сиромашне, него се трудио, да своје начертане друштвеном обавезом, па да сви помажу оне, који су без своје кривице сироти и на правди гоњени. Подлога друштва и државе мора бити једна и једнака правда за све“.¹⁸

Поводом 700-годишњице смрти св. Саве и Радојчић је пружио свој значајан допринос.¹⁹ У овој ученој студији он је дао своја образложења за решавање неких сложених питања, о којима су мишљења била контроверзна. Тако, између осталог, Радојчић је доказао да је Сава у Никеји 1219. године истовремено добио архиепископски чин и признање самосталности српске цркве.²⁰ У истој студији он је побио раније, дуго одржавано мишљење да је Сава, пред сам крај свога живота, суделовао као посредник у питању признавања самосталности бугарске цркве од стране православних патријараха на Блиском истоку.²¹ Оцењујући студије и расправе које су се тих година појавиле у Савиној 700-годишњици, Павле Поповић је Радојчићеву студију оценио као најбољу.²²

У литератури о Сави посебно значајно место заузима Радојчићева студија о Марнавићевој, на латинском написаној, биографији св. Саве.²³ Марнавић је био фанатичан језуита, титларни босански бискуп, протагониста тадашњих унијатских планова Римске курије, тенденциозан писац који је на све могуће начине покушао да „докаже да је св. Сава био одан римокато-

¹⁶ *Душанов Законик*, превео, предговор и увод написао Н. Радојчић, Научна издања Матице српске III, Нови Сад 1950.

¹⁷ Н. Радојчић, *Савремене идеје у животу и раду Светог Саве*, издање Матице српске, Нови Сад 1921.

¹⁸ *Ibid.*, 21.

¹⁹ Н. Радојчић, *Свети Сава*, Годишњица Николе Чулића, XLIV, 1935, 6—49.

²⁰ *Ibid.*, 35—36.

²¹ *Ibid.*, 46.

²² П. Поповић, *Свети Сава*, од Н. Радојчића, *Прилози*, XVII, 1937, 243.

²³ Н. Радојчић, *О животу св. Саве од Ивана Томка Марнавића*, Светосавски зборник, I, посебна издања СКА, CXIV, 1936, 317—382.

личкој цркви а непријатељ православној“. Јован Радонић, који се деценијама успешно бавио изучавањем политике Римске курије,²⁴ оценио је да је ово „једна од најодличнијих Радојчићевих студија“ с оваквим образложењем: „Боље него ико други академик Н. Радојчић ушао је у све фалсификате И. Т. Марнавића из XVII века. Марнавић је фалсификовао где год је стигао у интересу своје породице коју је желео да прикаже да је у вези са разним династијама, па чак и са династијом Немањића“.²⁵ Марнавић је биографију св. Саве унео у своје дело *Regiae sanctitatis Illyricanae foecunditas (Romae, 1630)*.²⁶ Радојчић је ову Марнавићеву књигу, која представља библиографску реткост, пронашао у библиотеци Валтазара Богишића у Цватату.

Својим истраживачким напорима Радојчић је обухватио и економску историју Срба и Јужних Словена, настављајући, проширујући и продубљујући ранија истраживања Константина Јиречека²⁷ и Стојана Новаковића.²⁸ Резултат својих дугогодишњих изучавања економске историје Србије у средњем веку објавио је Радојчић у својој последњој књизи, која је штампана две године пре његове смрти.²⁹ Ова књига садржи три његове учене студије: у првој је приказано Ново Брдо као рударски град; у другој је оцртан настанак и развој рударског законодавства у средњовековној Србији; у трећој је дата критичка анализа с објашњењима Закона о рудницима деспота Стефана Лазаревића. Проналазак текста овога закона представљао је право научно откриће.³⁰ Објављујући, с разумљивим поносом, текст овога зна-

²⁴ Ј. Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, издање САНУ, Београд 1950.

²⁵ Ј. Радонић, *Н. Радојчић као испитивач историјских извора*, Зборник за друштвене науке, 13—14, 1956, 309—310.

²⁶ О Марнавићу расправља и Р. Самаршић у својој студији *Свети Сава у модерној српској историографији* (у књизи *Писци српске историје*, II, Београд 1981, 15).

²⁷ *Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters*, Abhandlungen der Königl. böhm. Gesellschaft der Wissenschaften, VI. Folge, 10. Band, Prag 1879. — Један одељак из ове Јиречекове књиге превео је Љуб. Стојановић и објавио под насловом: *Рударство у Србији и Босни у средњем вијеку*, Отацбина, Београд 1880, 298—308 и 428—439.

²⁸ *Ново Брдо и Врањско Поморавље у историји српској XIV и XV века*, Годишњица Николе Чушића, I, Београд, 1879, 263—355.

²⁹ Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, издања САНУ, Београд 1962.

³⁰ О томе открићу износи Радојчић ове конкретне појединости: „Српска историјска наука није дочекала веће, и корисније, изненађење од проналаска Светостефанскога хрисовуља до открића овога Закона о рудницима деспота Стефана Лазаревића (...) Амбасадор Федеративне Народне Републике Југославије, др Франце Хочева, тада у Букурешту, написао је 11. IV 1959. великодушан и драгоцен поклон Српској академији наука с преписом Закона о рудницима деспота Стефана који је његова супруга, после другог светског рата, купила у Бечу на једној јавној лицитацији уметничких предмета и старина. Том приликом се, наравно,

чајнога документа, заједно са својим коментарима и објашњењима, Радојчић закључује:

„Историјски извор, који на листовима што долазе први пут излази пред нашу и светску научну јавност, представља несумњиво високо изненађење и доноси нове научне задатке, чију озбиљност ја нисам рад смањивати. Већ на основу самога извора отварају се науци, што се мора особито нагласити, нова и пространа поља рада, а специјалне студије изазиваће, како се у здравој науци увек догађа, све новије проблеме, за које овај знаменити споменик даје потицаја“.³¹

Прошле су пуне две деценије откако је објављена ова Радојчићева књига, али до данас још нико није ни покушао да оспори његове закључке или да прошири и допуни резултате његових истраживања. Српска академија наука заиста није могла наћи бољег интерпретатора и коментатора овога историјског извора од Николе Радојчића.

Турским периодом српске и јужнословенске историје Радојчић се релативно понајмање бавио, иако се у многим својим студијама и расправама дотицао српско-турских односа. Са овога подручја понајважније су његове студије о великој сеоби Срба под патријархом Арсенијем III Чарнојевићем (1690), у којој је знатљачки објаснио узроке и последице сеобе,³² и о укидању Пећке патријаршије (1766), у којој је документовано обрадио догађаје који су претходили овој одлуци и последице које су јој следовале.³³

Као војвођанин, Радојчић је сасвим природно велику пажњу посветио истраживању историје српског народа у Војводини, нарочито у XVIII и XIX веку. Изучавајући историју Војводине кроз све време свога дугогодишњег научног рада, Радојчић је обраћао пажњу и на разне проблеме, догађаје и личности из историје Карловачке митрополије. Иако је још стајао на позицијама грађанске историографије, исто као и остали српски историчари из старије генерације, Радојчић никада није био ни конзервативац, ни традиционалиста. Признајући позитивну улогу Карловачке митрополије у борби против покатоличења и унијаћења војвођанских Срба и третирајући ову њену улогу само као једну од компонената у великој општеној борби против националног угњетавања немађарских народа у некадашњој Угарској, Радојчић никада није бранио реакционарну политику

није могло дознати из чијих је руку доспео овај рукопис на јавну лицитацију — ко му је био последњи власник. Пошто на њему нема никаквога печата неке бечке јавне установе, то се сме тврдити да се налазио у приватним рукама“ (Ibid., 18).

³¹ Ibid., 34.

³² Велика сеоба Срба, Гласник Историјског друштва у Н. Саду, XIV, 1941, 1—10. — О истој теми написао је и краћи чланак: *Последице Велике сеобе Срба*, Дан, Нови Сад, божићни број 1941.

³³ *Споменици о укидању Пећке патријаршије*, Богословски гласник, XVI, 1909, 401—413.

српско-православних клерикалаца, али је зато у неколико наврата с дубоким разумевањем указивао на оно што је у збивањима XVIII и XIX века у Војводини било позитивно и прогресивно.³⁴

Проучавајући везе и односе између Војводине и Србије у доба првог српског устанка и формирања Карађорђево Србије, Радојчић се у неколико махова задржао на Доситеју Обрадовићу, првом попечитељу народног просвештенија у Србији,³⁵ на Стефану Стратимировићу, незваничном министру спољњих послова Карађорђево Србије,³⁶ и на Лукијану Мушичком и његовој мисији у Србији.³⁷

Радојчић је посветио посебну пажњу изучавању национално-политичке борбе Српске народне слободоумне странке у Војводини, покрета Уједињене омладине српске и развоја политичке идеологије Светозара Милетића и његовог круга. У досадашњој историјској литератури Радојчићева интерпретација ове сложене проблематике заузима истакнуто место. О овој теми писао је у два маха: први пут краће 1921; други пут исцрпније 1928. Свој први текст написао је поводом обележавања 50-годишњице Јубљанског југословенског програма из 1870.³⁸ Већ у овом првом тексту истакао је да је Уједињена омладина српска „стајала на чврстим основама јединства свих Југословена и солидарности свих Словена“ Доказа ради цитирао је предлог Јеврема Грујића, поднесен другој омладинској скупштини у Београду (6. VIII 1867), који је једногласно прихваћен: „Скупштина смат-

³⁴ Прилог повесници српских основних школа у Срему, Српски учитељ, I, 1908, 124—128 и 172—175. Српски живот на крају XVIII века, Српски књижевни гласник, XX, 1908, 908—919. Цар Јосиф II први пут међу Србима, С. к. гласник, XXVIII, 1912, 113—122. Нешто о старим Србима трговцима, Привредник, I, 1913, 14—23. О рационализму код Срба, Војвођански зборник, II, 1939, 9—14. О тајни успеха Карловачке гимназије, Летопис МС, 355, 1914, 1—10. За више светлости у нашем XVIII веку, Зборник МС за књижевност и језик, VI—VII, 1961, 42—62.

³⁵ Доситејево писмо о уређењу и просвећењу Србије, Летопис МС, 300, 1921, 8—33. — Ову су студију афирмативно оценили: Ст. Станојевић (Полигика, 15. II 1921), П. Поповић (Прилози, I, 1921, 134—136), Ф. Никић (Друштвени живот, IV, 1921, 333—335), Ј. Матх (Zeitschrift für slavische Philologie, XI, 1934, 158). Неповољно ју је оценио Р. Перовић (Ковчежић, I, 1958, 7—20) Друга Радојчићева студија носи наслов: Доситеј Обрадовић и Први српски устанак, Прослава 150-годишњице Првог српског устанка, Споменаца, САН 11, 1954, 15—26.

³⁶ Мигрополист Стефан Стратимировић, Летопис МС, 345, 1936, 40—60.

³⁷ Лукијан Мушички у Правитељствујушцем Совјету Србском, Зборник Матице српске, 7, 1954, 161—167. С. Гавриловић, Срби у Хабсбуршкој Монархији и српска револуција 1804. Историја српског народа, V—2, Београд 1981, 15—22. Мушички је писао Михајлу Витковићу да је „за Србијом уздисао“ и веровао „да ће се све ускоро догодити, што поричемо да се може догодити“. По Радојчићу, у овим речима је „сливено осећање свих слободољубивих и свих напредних савременика о Првом српском устанку“.

³⁸ Светозар Милетић о јединству Срба, Хрвата и Словенаца, Јединство, Нови Сад, 521, 1921. Прештампано са дозволом аутора: *Njiva*, Јубљана, I, 1921, 215—219.

ра браћу Хрвате за чланове Уједињене Омладине Српске, као што би се и Срби сматрали за чланове Хрватске Омладине“.³⁹ Уводничар Милетићеве *Заставе* је писао: „Идеал Југословена не сме бити аутономија у Аустрији, него потпуна слобода, а кристализационо средиште не сме бити у Бечу или Пешти, него у Београду, Загребу или Цетињу“. Југословенско питање ће се „на другом пољу решити пре него на саборима ма како устројене данашње Аустро-Угарске“.

Док је у првом кратком тексту само у главним линијама скицирао основну проблематику Љубљанског југословенског програма, дотле је у другом чланку детаљно цитирао и критички анализирао сам текст овога историјског документа и обухватио постављено питање у целини.³⁹ У Љубљану нису дошли главни политички представници ни Хрвата ни Срба из југословенских земаља Аустро-Угарске, али су Словенци били заступљени у знатном броју, више из редова Старословенаца, а мање из круга Младословенаца, али је и њих било.⁴⁰ Од српских првака дошао је Лаза Костић, познати песник и председник главног одбора Уједињене омладине српске, један од блиских сарадника Светозара Милетића.⁴¹ Радојчић је цитирао и критички анализирао Милетићеве чланке,⁴² у којима је изнео и образложио своје приговоре и замерке Љубљанском југословенском програму, који је још стајао на проаустријским позицијама, и на крају дошао до ових закључака о Милетићевим антиаустријским ставовима према решавању југословенског питања:

³⁹ Н. Радојчић, *Светозар Милетић о југословенском јединству 1870. године*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду, I, 1, 1928, 92—103. К. Милутиновић, *Problematika Ljubljanskog jugoslovenskog programa 1870., kod Srba i Hrvata*, *Zgodovinski časopis*, X—XI, Љубљана 1956—1957, 154—181. *Prvi ideolozi federalističke misli kod Južnih Slovena*, *Rad JAZU*, 330, 1962, 85—196.

⁴⁰ Н. Радојчић је оштро сагледао разлику између ова два противничка табора: „Старија словеначка генерација, Старословенци, стојала је сасвим збуњена пред бујицом важних догађаја. Збуњивала ју је већ оријентација према Хрватима, а однос према Србима, Русима, Источном питању и т.д. био је сасвим нејасан за њу. Питање самосталне Југославије, као јединог спаса Словенаца, додирнуо је први Лука Светац, али само узгред. Јаснију политичку југословенску идеологију израдио је Словенцима прво разборити Фран Лествик. Он је покушао извести Словенце из заплетених стаза уског круга културно-просветних преписки на широке путеве с пространим политичким видцима“. (*Ibid.*, 97.)

⁴¹ Л. Костић је у Љубљани „нашао мање аустријанска, а језгра неразговетна. Он се радовао што у Љубљани није затекао свесрдну наду у Аустрију“. (*Ibid.*, 99.)

⁴² *Словенија* (Застава, 137, 1870), *Јединство Јужних Словена*, (*ibid.*, 142), *Још једанпут о јединству Јужних Словена* (*ibid.*, 149). Ови су текстови доцније утврђени и у књигу Светозара Милетића *Изабрани чланци* (Нови Сад 1939).

„Словенци су мислили, да се Срби не заносе Љубљанском резолуцијом због тога, што су се бојали супремације сједињених Хрвата и Словенаца. То је пребацивање било неоправдано нарочито за Милетића. Њему су лебдели пред очима виши и даљи циљеви, а не ситна дневна политика. Он се био извдио високо изнад плитких сплетака, дневне опортунистичке политике и био је сасвим неспособан да идеалне сврхе југословенског јединства подложи каквим било опортунистичким разлозима, како су његови противници често чинили. Имао је право. Развој је потврдио да су његове идеје биле разложите и видовите. Такве имају само велики политичари.“⁴³

Овако је писао о Милетићу Никола Радојчић 28. V 1928. Нико од тадашњих словеначких историчара није ни покушао да оспори или да доведе у сумњу истинитост резултата његових изучавања. Међутим, требало је да прође више од три деценије од појаве ове Радојчићеве студије док се нашао један историчар, Душан Кермаунер, који је у неколико наврата, али увек са истим неубудљивим претпоставкама, покушавао да негира резултате Радојчићевих истраживања, да прикаже Милетића као некаквога хегемонисту, и да представи Радојчића и оне историчаре, који се саглашавају са његовом оценом Љубљанског програма, као тобоже неисправне интерпретаторе и коментаторе тога програма.⁴⁴ Са Кермаунером се у потпуности сложио Јарослав Шидак.⁴⁵

Међутим, два истакнута словеначка историчара и одлична познаваоца овога раздобља, Иван Пријатељ⁴⁶ и Фран Цвигер⁴⁷ приказују исту проблематику из друге перспективе и са сасвим других позиција. Тако, на пример, док Кермаунер није у стању да сагледа разлике између политике Старословенаца и Младословенаца, догле Цвигер и Пријатељ доказују да је међу њима било разлика, и то великих и битних. Карактеристичан је покушај Франце Клопчића да повуче паралелу између контроверзних мишљења о овој сложеној проблематици, али без довољно објективности.⁴⁸ Кермаунеров покушај да Милетићу припише

⁴³ Н. Радојчић, *Ibid.*, 102—193.

⁴⁴ D. Kermauner, *Nekaj kritičkih pripomb k raspravljanju dr Koste Milutinovića v tem časopisu, Zgodovinski časopis*, 1960, 203—217. Исти, *Hegemonistična prekonstrukcija jugoslovenskega kongresa v Ljubljani leta 1870. Zgodovinski časopis*, 1962, 81—144. Исти, *Še nekaj gradiva o jugoslovenskom kongresu leta 1870. Zgodovinski časopis*, 1963, 155—170. Исти, *Še iz predzgodovine jugoslov. Kongresa v Ljubljani...? Zgodovinski časopis*, 1965—1966, 319—344.

⁴⁵ J. Šidak, *Povijest hrvatskog naroda 1860—1914*. Зарепб 1968, 344.

⁴⁶ L. Prijatelj, *Slovensko, slovansko in južnoslovansko vprašanje in Slovencih na prelomu 60-ih i 70-ih let*, Razprave, IV. Љубљана 1928, 57—138. Исти, *Kulturna in politička zgodovina Slovencev*, V, Љубљана 1940, 72—100.

⁴⁷ F. Zwitter, *Nekaj problemov okrog jugoslovenskoga kongresa v Ljubljani leta 1870. Zgodovinski časopis*, XVI, 1962.

⁴⁸ F. Klopčič, *Jugoslovenski kongres 1870. godine, slovenački liberalizam i drugo*, Jugoslovenski istorijski časopis, 2, 1965, 73—89. — У полемици између Кермаунера и Цвигера, Клопчић стоји стопроцентно на страни првога, али не иступа са новим доказима. Уопште узевши, Цвигерови аргументи знатно претежу над произвољним Кермаунеровим твђењима.

хегемонистичке тенденције нема реалне основе. У оно доба доношења Љубљанског програма Војводина је у ствари била сведена на свега две мађарске жупаније; чак ни од скучене аутономије Бахове „Српске Војводине“ није остало ни трага. Кнежевина Србија била је у оно доба још мала полувазална државица, чије границе нису допирале ни до Ниша. Кнежевина Црна Гора била је такође још полувазална државица, територијално још мања и економски још неразвијенија од кнежевине Србије. Уколико су владајуће класе у тадашњој Србији и Црној Гори већ имале својих националноослободилачких планова и програма, ипак се не би смело рећи да су оне већ тада водиле некакву хегемонистичку политику. Никола Радојчић је само узгред упозорио на чињеницу да су од Љубљанског програма постојале две редакције,⁴⁹ али то његово упозорење — базирано на ригорозној научној акрибији — стварно не садржи никаквих елемената на основу којих би му се евентуално могла приписати некаква „хегемонистичка реконструкција“ Примењивати данашњу политичку терминологију на међунационалне односе од пре читавог једног века, када су постојали сасвим други услови, показује недовољно познавање овог проблема у савременој историографији.

Исти критичари (Д. Кермаунер, Ф. Клопчић), који су оспорили вредност Радојчићевим расправама о Љубљанском југословенском програму, покушали су да критикују и његово приступно предавање одржано на Универзитету у Љубљани 9. IV 1921.⁵⁰ Њихова главна замерка била је та да је Радојчић стајао на позицијама народног јединства. Међутим, његови критичари су при томе савим изгубили из вида чињеницу да су у тадашњој Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, првих година после Уједињења, све политичке странке стајале на позицијама народног јединства. Оне су се разликовале само по томе што су једне биле за централистичко државно уређење, а друге за покрајинске аутономије. Радојчић никада није био за централизам. Његово приступно предавање се битно разликовало од приступних

⁴⁹ Н. Радојчић је пажљивим упоређивањем текстова објављених резолуција оштро уочио и констатовао да „има разлика између словенског и српског текста, и то две врсте — у преваћању и намерном изостављању“. Тако, на пример, у петој тачки резолуције иза речи „Јужни Славени“ изостављене су речи „у Хабзбуршкој Монархији“, а у шестој тачки после речи „Јужни Славени“ изостављене су опет речи „Хабзбуршке Монархије“. Коментаришући ове разлике између словеначког и српског текста резолуције, Радојчић објашњава проблем овако: „Изостављање Хабзбуршке Монархије јасно је и карактеристично. Срби нису хтели ништа знати за тај стегнути оквир, који је разједињавао Југословене, па су га избрисали и, где је говор о југословенским намерама, истичали васколике Југословене као једну целину“.(Ibid., I, 100).

⁵⁰ Н. Радојчић, *Ideja našeg narodnog jedinstva u srpskoj i hrvatskoj istoriografiji*, Njiva, I, 9—10, Љубљана 4. VI 1921, 221—238. Редакција овог угледног словеначког часописа осетила је вредност овог значајног текста и уврстила га на уводно место.

предавања других грађанских историчара, који су тада долазили на универзитетске катедре. Одмах у уводу он продире у саму ствари:

„Док су владари по својој вољи владали земљама и управљали свој рад само према поучи црпеној из прошлости; дотле је историја била чиста аристократска наука, писана само о господи и угађана само за господу. Народ као такав, према тадашњем схватању, није никада прави историју и није ју смео правити, те му, према томе, знање историје није ни требало. Колико је овако схватање било далеко од истине, толико је и тадашња историја била далеко од науке. Измена је дошла врло тешко и јако полагано (...) Поље њезина рада се проширује, начин истраживања и приказивања усавршује и удубљује, а намена измењује (...) Са својих аристократских висина силази у широке народне слојеве, да их учини предметом својих истраживања, јер су и они активно суделовали у стварању историје. Место приповедања само о краљевима, војводама и државницима чине се покушаји да се израде праве народне историје, где ће сви фактори, који суделују у изградњи народног прогреса, бити према својој правој вредности утврђени и приказани.“⁵¹

Овако је говорио с универзитетске катедре Никола Радојчић 9. IV 1921, у доба доношења монархистичког, централистичког и хегемонистичког Видовданског устава. Други југословенски грађански историчари нису овако говорили.

У истом свом присутном предавању Радојчић је оштро и одлучно критиковао све оне српске и хрватске грађанске историчаре, националисте и шовинисте, који су вештачки продубљивали јаз међу нашим народима и тровали међунационалне односе.⁵²

С друге стране, Радојчић је цитирао и критички анализирао ставове оних српских и хрватских историчара, у чијим је списима долазила до изражаја југословенска мисао. Од српских историчара највише се задржао на примерима Јована Рајића и Стојана Новаковића. У својој, широко замишљеној *Историји разних славенских народова* Рајић је дао „приказ прошлости

⁵¹ Ibid., 221.

⁵² Стојећи на позицијама народног јединства, Радојчић је овим аргументима полемисао са националистима и шовинистима и из једног и из другог табора: „Једна од највећих заблуда, што кочи и задржава наш национални прогрес, јесте варање и лажно учење, како је у историји тачно и поуздано утврђено, да су Срби и Хрвати, истина били првобитно један народ, али да су историјским развојем раздвојени и упућени да иду путевима, који их све већма растављају, да се никада више не сједине. Ова лажна наука могла је наставити одржавати се и ширити се само због слаба и нетачна знања наше народне прошлости и потпуног непознавања наше научне историографије (...) Ширили су пак опасну лаж највише лоши и тенденциозни историчари и бранили је једнострано и непотпуно изнесеним, фалсифицираним и потпуно измишљеним историјским доказима. Они су, тако, нагомилали читаву литературу трулих, гнусних и пакосних лажи о 'разликама између Срба и Хрвата' и широким рекама лоших књига, листова и новина пустили је да трује народ. Тако су многе необавештене завели, створили их фанатичима мржње и подметнули им као главну садржину живота мржњу на рођеног брата“ (Ibid., 223—224).

Јужних Словена без обзира на њихову веру“. Новаковић је пошао још крупан корак даље: „Ослањајући се на своје необично пространо и темељно знање наше прошлости и тачно познавање наших националних особина, осећао је Стојан Новаковић да се Срби, Хрвати и Словенци морају сјединити, те је (...) сложио јединствену утопију, писану пре балканских ратова, 1911. године, о будућој држави Срба, Хрвата и Словенаца...“⁵³

Од хрватских историчара Радојчић указује на најзначајније протагонисте југословенске идеје: „Борбу је отворио Иван Кукљевећ-Сакцински, први међу модерним хрватским историчарима, смео родољуб и неустрашив борац за истину о јединству свих Југословена“ Други је Шиме Љубић: „Много је жешћи и налетнији од овог отменог хрватског племића жарки Далматинац Шиме Љубић...“ Међутим, за најизразитијег носиоца југословенске идеје Радојчић сматра Фрању Рачкога: „Поред множине историјских доказа о југословенском јединству и поред велике оштроумности у доказивању, свеједно се осећала фрагментарност у фундирању југословенске идеологије све до Фрање Рачкога, највећег југословенског историчара, који је први силом свога научнога духа и величином свога југословенског родољубља обухватио, прожео и обрадио цели овај тешки проблем“.⁵⁴

Карактеристична је за дубље познавање и разумевање Радојчићеве југословенске оријентације чињеница да он у свом приступном предавању није означио као „највећег југословенског историчара“ ни Илариона Руварца, ни Стојана Новаковића, ни било којег другог српског историчара, него хрватског историчара Фрању Рачкога. Објективност захтева да се констатује да Радојчић није био једини са таквим мишљењем. Далеко пре њега писао је нико други него сам Иларион Руварац: „Као таквог радника морам на првом месту споменути дра. Фрању Рачкога, председника Југославенске академије у Загребу, првог југославенског историографа и нашег Палацког“.⁵⁵

О Радојчићевој широкој југословенској оријентацији речи то сведочи још и низ других његових студија и расправа, које са обиљем нових појединости обрађују ову значајну и сложену историјску проблематику.⁵⁶

Иако је и сам изграђиван и формиран на позицијама грађанске историографије, према методама по којима се предавала

⁵³ Н. Радојчић овде мисли на визију Ст. Новаковића: *Након сто година*, Српскохрватски алманах, II, уредник М. Бурчин, Београд—Загреб, 1911, 9—19.

⁵⁴ Н. Радојчић, *ibid.*, 232.

⁵⁵ И. Руварац, *Две студентске расправе*, Нови Сад 1884, 108.

⁵⁶ Од ових спомињемо само најважније: *Штросмајер и Рачки* (Гласник Историјског друштва у Н. Саду, II, 1929, 237—247); *Како је постала Југославија* (Друштвени живот, I, 1920, 105—121); *Политичко и културно постојање Југославије* (Летопис МС, 323, 1930, 168—169); *Југословенство кроз нашу прошлост* (Летопис МС, 339, 1934, 176—196).

и обрађивала у доба његових студија на западноевропским универзитетима, Радојчић је био дубоко незадовољан тешким стањем југословенске историографије и тражио је нове путеве у токовима њеног даљег развоја. Ретки су били грађански историчари у раздобљу између два рата који су тако смишљено и упорно као он постављали захтеве да се мора посветити већа и свестранија пажња систематском изучавању социјалне и економске историје наших народа:

„Код Југословена су радови из споменутих области (социјалноисторијских) још сасвим фрагментарни, али је зато сабирање етнографске грађе у пуном јеку па би се с помоћу ње, много више него раније, дало утврдити — уколико се из нашег данашњег друштвеног уређења да реконструисати, уз помоћ других наука и друге грађе — рани индоевропски ред у друштву уопште. Тај посао, наравно, мора с много знања и опрезности изводити, али до успеха не може довести, ако се нарочито не испита цели развитак нашег друштва и наших држава, о чем се наша историографија доиста није много старала...“⁵⁷

Као што се то код нас обично дешава, и Никола Радојчић је добио заслужено признање тек у последњим годинама свога живота и после смрти. Поводом 50-годишњице његовог научног рада Матица српска посветила је један двоброј свога *Зборника за друштвене науке* његовом животу и раду са прилозима преко 40 истакнутих научних радника и књижевника. У томе зборнику један од сарадника, Дака Поповић, одао му је високо признање констатацијом да је он — „најизразитији претставник српске историјске критичке школе и њен највиши и најлепши домет“⁵⁸ Поводом 80-годишњице живота, на предлог Српске академије наука и уметности, Матице српске и Филозофског факултета у Новом Саду, Радојчићу је додељена награда за животно дело.⁵⁹ Тим поводом приређене су у његову част свечане академије у Новом Саду, Сремским Карловцима и Сремској Митровици; овој последњој присуствовали су и изасланици његовог родног села Кузмина.⁶⁰

Поводом Радојчићеве смрти (12. XI 1964) објављени су некролози и чланци у многим југословенским листовима и часописима. Један од најлепших написао је Сима Бирковић:

⁵⁷ Н. Радојчић, *Друштвено и државно уређење код Срба у раном средњем веку — према Барском родослову*, Гласник Скопског научног друштва, XV, 1935, 1—28.

⁵⁸ Д. Поповић, *Педесетогодишњи рад Н. Радојчића на развоју српске историографије*, Зборник за друштвене науке, 13—14, 1956, 319.

⁵⁹ Тим поводом посетила га је група новинара и честитала му награду. Један од новинара забележио је занимљив детаљ да им је Радојчић показао и једно писмо — „можда најлепши дар који се може добити. Било је то писмо из његовог родног Кузмина, с потписима свих данашњих становника“. (V. Kazimirović, *Život posvećen povijesti*, Арена, 21. IX 1962.)

⁶⁰ О његовој љубави према завичају сведочи, између осталог, и *Историја села Кузмина*, од Петра Руђанина, у његовој редакцији и са његовим уводом (Сремски Карловци, 1936.).

„Био је последњи из оне плејаде српских историчара која је научну делатност започела првих година овог века (...) Познавао је Илариона Руварца и Константина Јиречека, а њега су познавали и од њега добијали савете они који данас чине прве кораке у науци (...) Треба се подсетити да је Радојчић почео службовање у Хабзбуршкој Монархији, а да је својим последњим годинама председавао савету једног научног института у социјалистичкој Југославији (...) Радојчић је до последњег дана био наш савременик у пуном смислу речи: добро информисан, тачно оријентисан и пун разумевања за све што се збива у науци и друштву.“⁶¹

У *Летопису МС*, у коме је Радојчић сарађивао од ране младости до смрти, Младен Лесковац је писао:

„Историчар по својој полазној вокацији и основном интересовању, у његовим историјским студијама има, међутим, и неколико спореднијих а не сасвим уобичајених скретања и заобилазних застоја и области, од права и географије до књижевности и поезије; у тој свестраности, која је заправо потреба за што сложенијим проматрањем и испитивањем ствари, са њиме се међу нашим историчарима може мерити једино Стојан Новаковић.“⁶²

За Борћа Сп. Радојчића је Никола Радојчић, најугледнији и најпроверенији српски и југословенски историчар савременог доба“, а његова смрт представља национални губитак:

„Смрћу Н. Радојчића наша народна заједница је изгубила историка велике вредности, изванредне спреме, огромног значаја и неисцрпљене радне енергије. Он је много радио и много урадио, али је још много научних послова остало несвршених, које би, за сада бар, само он био у стању да обави како треба и како би за науку било најбоље и најкорисније.“⁶³

У својој студији о Стојану Новаковићу, која представља прву велику и потпуну синтезу о њему као историчару, Радован Самарцић је, у свом осврту на остале модерне српске историчаре, с признањем истакао:

Најизраженији поборник Руварчевих жеља, способан знањем да рашчини и најзгруснутију историјску смесу, Никола Радојчић је највише узлетео прелазећи на крупније потезе.“⁶⁴

Међутим, и они млађи историчари и критичари, који су о историчару Радојчићу писали мање афирмативно, осетили су његову велику вредност и сагледали његов значај. Тако, на пример, Предраг Протић је оштро уочио његове основне карактеристике:

⁶¹ S. M. Ćirković, *N. Radojčić*, ЈИЧ, 4, 1964, 158—159.

⁶² М. Лесковац, *Н. Радојчић*, *Летопис МС*, 395, 1965, 1, 96—97.

⁶³ Б. Сп. Радојчић, *Н. Радојчић*, *Зборник за друштвене науке*, 39, 1964, 177—180.

⁶⁴ Р. Самарцић, *Стојан Новаковић*, *Летопис МС*, април 1966, 349—376. Исти текст уврштен је и у његову књигу: *Писци српске историје*, I, Београд 1976, 189—243.

„Уколико су заблуде биле веће, уколико су погрешна схватања имала дубљи корен у нашој средини, уколико се Радојчић на та схватања више обарао и желео да их оспори. Он је разбио мит о средњовековним саборима као некој врсти народне скупштине, о тобожњој насилној смрти последњег хрватског краља Звонимира, о оригиналности неких чланова Душанова законика, које су многи његови претходници с поносом истicali као податак о некој изузетној српској правдољубивости и слободољубивости за средњи век, иначе, нетипичној (...) Неумољив према тубим заблудама, Радојчић је радо признавао своје, пристајао да своје погледе ревидира и да своје погрешке исправи“.⁶⁵

То су одлике само великих историчара и правих научника. Строг критичар према другима, он је био још строжи према самоме себи. Посматран из историјске перспективе, у времену у којем је живео и које је ударило свој печат и на његов научни рад, и у друштвеним срединама у којима је делао и стварао, на раскрсници између две епохе и два света, Никола Радојчић представља једну велику вредност српске и југословнске историјске науке. Без преувеличавања се може рећи да је његово место поред Илариона Руварца, Стојана Новаковића и Фрање Рачкога.

Др Коста Милутиновић

⁶⁵ П. Протић, *Смрт Н. Радојчића*, Књижевне новине, 27. XI 1964.